
Mohammed bin Abdullah al-Bukhari's slips in the *translation of Kalilah and Demna*

Ali Heidari, Professor of Persian Language and Literature, Lorestan University, Iran *

Maryam Yarahmadi, Ph.D Candidate of Persian Language and Literature, Lorestan University, Iran

---

1. Introduction

“Kalilah and Demna” is one of the books that has been the focus of attention of various nations for a long time. For this reason, various translators have altered and adapted this book to suit their culture and literature. However, since it has never been regarded as a sacred book in all its grandeur, it is one of the most important books on the other hand that has been published rapidly among various nations and nations. After the introduction of any literature, language, anecdotes, and abbeys have been added to it, and consequently, content, anecdotes and abnormalities that are incompatible with the culture and literature of that nation have been deleted, and anyone with any basis has the right to interfere with the translation and writing of it without any diligence. This has caused a great deal of misunderstanding and sometimes confusion in various editions of the kidney and vein. Since the veil has been translated by the physician, various translations have been made of this text. The most famous of these translations is the Syriac translation of "Bod" and the Arabic translation of Ibn Muqafah. One of the most famous translations of this book is Bidpayee stories by Mohammad bin Abdullah al-Bukhari.

Since translation of various texts was prevalent in Iran before and after Islam, it is necessary to compare these translations with the original text and to verify the weaknesses and strengths of the translator. Lifeless stories are no exception.

---

* Corresponding author.

E-mail: Heydari.a@lu.ac.ir.

Date received: 27/01/2019

DOI: 10.22103/jll.2020.13486.2604

Date accepted: 18/10/2019

2. Methodology

In this paper, the analytical-comparative method of Bidpayee's stories is compared with the Arabic text of Ibn al-Muqafah, Cases that Abdullah al-Bukhari did not properly translate for any reason have been identified and analyzed.

3. Discussion

Some of these delusions may have been from the scribes or the editors of Ibn al-Muqafah Baptist tales or Arabic text. In some cases, to clarify the matter from the Persian translation Help is also provided Nasrolah Monshi and Panjakyaneh. It is natural that additions or omissions such as anecdote or Bobby are sometimes evident in the living stories of the Arabic text, which is not the subject of this article. On the whole, it can be said that besides the infiltration and capture of scribes, Muhammad bin Abdullah al-Bukhari has in some cases misread or misinterpreted the Arabic text. By comparing these two texts (Ibn al-Muqafah's Arabic text and Bidpayee's text) and by taking help from other three editions of this book, namely Nasrolah Monshi's translation from the Arabic text and the Panjakyaneh and Pantetantereh texts used by the physician. It turns out that sometimes there are extras such as anecdotes or proverbs in one and not the other; albeit there may in fact be anecdotal stories of these anecdotes, omitted in the manuscript for any reason. Or the names of animals, places, etc. have changed in the translation of Bukhari. These are sometimes the result of inadvertent proofreaders, such as:

3.1. "So when he considered the translator of this book, Muhammad ibn Abdullah al-Bukhari about the book he was brought from the Greek language into Persian ..." (al-Bukhari, 1361: 55) that the word "Greece" must be inaccurate.

3.2. On the "King and Brahmans" in the Arabic text of Ibn Mufaq and the Bidpayee stories, the King sees eight dreams. Although it is explicitly stated in the Baptist stories that the king had dreamed eight: "And I dreamed eight" (Al-Bukhari, 1361: 253), but in fact there were

only six dreams. The other two sleepers appear to have been destroyed by scribes or editors.

Sometimes it is the result of a correction in the Arabic text, and because Abdullah Bukhari adhered to the Arabic text, he also erroneously entered the Persian text, such as:

3.3. On the subject of Demna's work, the animal that says to Demena: "Your appearance is a sign of malice. In the Arabic text, this animal is named" Seyed al-Khaznair "(the servant of the pigs). (Ibn Mufaq, 1994: 258) But in the wild stories of this animal, it is the "elder of the breadwinners" (the elder of the bakers). (Al-Bukhari, 1361: 141-1143) The correction between Khnazir and Khazin has been the cause of this mistake and ...

Sometimes it was the result of the slip of Muhammad bin Abdullah Bukhari's; like:

3.4. The Arabic text on lions and cows reads "Fisherman and Punch Pike": «إِنَّمَا يُوتَى السُّلْطَانُ وَ يَفْسُدُ أَمْرُهُ مِنْ قِبَلِ سِتَّةِ أَشْيَاءَ: الْجُرْمَانِ، وَ الْفَتْبِيهِ وَ الْهَوَى وَ: Muhammad bin Abdullah Bukhari did not translate these six attributes and worse because of them: "Know that to the king, the base and the place There are several attributes of the good: one of the good and the second and the good of sedition, and the third of the good of the air, the fourth of the good of the good, the fifth of the good of the day, the six of the least of the good." (Al-Bukhari, 1361: 89).

3.5. The lion and cow in the story of the fisherman and the five pike, in the Arabic text, is the anti-hero, "the eagle" (a male duck). (Ibn Muqafa'ah, 1994: 195) But in the context of vivid stories, the eulogy is first translated into "back stone" (al-Bukhari, 1361: 91), which is not reasonable. Because as it is told, the rock cannot fly.

3.6. About the "pigeon-pigeon" when the deer get sick, he tells the story about mice, lizards and worms, saying: «فَلَمْ تَزَلِ الْأَسَاوِرَةُ تُطْرُدُنِي مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ حَتَّى رَأَيْتُ الْيَوْمَ شَيْحًا فَخَفْتُ أَنْ يَكُونَ قَانِصًا.» (ابن مقفع ١٩٩٤: ٢٩١) You saw me and left and right ... until today I saw an old man coming

from afar, my heart is afraid of him being a rancher "(al-Bukhari, 1361: 170).

Probably the word ghost (ghost) is probably more correct in the Arabic text, and it is not unlikely that the translator's version was "Sheikh" and that the ghost was corrected, and if not certain, I would not see it from an old age.

3.7. In the Arabic text about the King and Fenzeh, when Fenzeh expresses the relation of different people to herself, it follows as:

(١- "قَفَع، ١٩٩٤: ٣٦٦) «وَالْبَنَاتِ خُصَمَاءَ وَالْأَقْرَابِ عُرْمَاءَ وَيُعَدُّ نَفْسَهُ فَرِيدًا.»

Mohammad bin Abdullah Bukhari has simply destroyed this text, especially in the last poverty: Remind them of the hostility they have seen to compensate for their suffering and leave them alone. ” (Al-Bukhari, 1361: 224)

3.8. In the Arabic text of the King and Fenzeh, Fenzeh says: «فَالألسُنُ لَا تَصْدُقُ فِي (ابن مقفع ١٩٩٤: ٣٦٦) خَبَرَهَا عَنِ الْقُلُوبِ» This passage is translated in the context of inverse and maladaptive stories: "The language of any news that opens its heart is true" (al-Bukhari, 1361: 244)

4. Conclusion

Comparison of Arabic versions of Kalilah and Demna with Persian translations (translation by Nasrolah Munshi and Abdullah al-Bakhari) as well as the Persian translations of Pentecost and Pentecostal translation can easily be interpreted by the translators and non-lenders of the editors and Naqshan. . More importantly, it is not possible to state precisely which Arabic version or correction was the basis for the translation of Abdullah al-Bukhari or Nasrolah the secretary. Because in some instances there is a commonality between one of the Arabic versions with either Persian text or one of them and in some cases they differ widely with the same version and are similar to another and in some cases two Persian versions (Nasrolah's translation). The secretary and Abdullah Bukhari) are also at odds.

Keywords: Bidpayee Stories, Kalileh and Demena, Ibne Moqafah, Nasrolah Monshi, Panjakiyaneh.

References [in Persian]:

- Albukhari, Mohammad Ebn e Abdullah. (1982). *Dastanhaye Bidpa. To Correct By Parviz Khanlari&Mohamad Roushan*. First Edition, Tehran: Kharazmi.
- Alsameri, Ebrahim. (1997). *Zabanshenasi Tatbigi. Translate By Seyed Hasan Seyedi*. First Edition, Sabzevar: Entesharat Daneshgah Sabzevar.
- Deblohs, Francois. (2003). *Borzuye Tabib Va Manshae Kalila va Demna*. Translate By Sadegh Sajadi. First Edition, Tehran: Tahuri.
- Ghanimi Helal, Mohammad. (1994). *Adabiyat E Tatbigi*. Translation By Seyed Morteza Ayatzade Shirazi. First Edition. Tehran: Amirkabir.
- Heidary, Ali. (2007&2008). Barresi ye Barkhi Ekhtelafat e kalila va Demna Nasrullah Monshi Ba Tarjomeye Arabi Ibn Moghfee Va Dastanhaye Bidpay Va Panjakiane. *Nashriye Elmi Pazhoheshi Olum Ensani*, Doreh17, No67&68, Pp45_61.
- Heidary, Ali. (2013). Seire Tadriji E Bab e Shir Va Shoghal Az Mahabharata Ta Ayyare Danesh. *Majmoae Maghalat e Haftomin Hemayesh e Pazhoheshhaye Zaban Va Adabiyat e Farsi*, Pp596_605.
- Kazazi, Mirjalal Din. (1999). *Gozaresh E Doshvarihaye Divan Khaghani*. Second Edition, Tehran: Markaz.
- Khaghani Shervani, Afzal Aldin. (1989). *Divan Khaghani*. To Correct By Ziya Din Sajadi. Second Edition. Tehran: Zavar.
- Khaleghdad Hashemi Abbasi, Mostafa. (1984). *Panjakiane*. To Correct By Jalali Naeeni, Abedi, Tarachand. First Edition. Tehran: Eghbal.
- Mahjub, Mohammad Jafar. (1970). *Darbare ye Kalila Va Demna*. Second Edition, Tehran: Kharazmi.
- Mahabharata*. (2001). Translation By Ghiase Din Ali Ibn Abdullatif Ghazvini. First Edition, Tehran: Tahuri.
- Neda, Taha. (2001). *Adabiyat E Tatbigi*. Translation By Zahra Khosravi. First Edition, Tehran: Farzan.
- Nasrullah Monshi, Abulmaali. (1992). *Kalila va Demna*. To Correct By Mojtaba Minovi. Tenth Edition, Tehran: Amirkabir.

-
- Nasrullah Monshi, Abulmaali. (2001). *Kalila Va Demna*. To Correct By Abdulazim Gharib. To Effort By Manochehr Danesh Pazhooh. Third Edition, Tehran: Hirmand.
- Panjatantara. (2006). *To Effort By Endu Shekher*. Second Edition, Tehran: Entesharat e daneshgah Tehran.
- Sedghi, Hossein Va Hamkaran. (2013). Tatbigh E Kolli ye Abvab 3 Tarjeme Ye Kalila Va Demna Va Tahlil e Mansha Va Mozoat E Abvab e An. *Kavosh name Tatbighi Daneshgah Razi Kermanshah*, Year3, No12, Pp39_64.

References [in Arabic]:

- Guyard, Marius Francois. (1956). *Aladab al Mogharen. Translation By Mohammad Ghelab*. First Edition, Ghahere: Lajnatol Bayan Alarabi.
- Ibn Moghfee. Mohammad ibn Abdullah. (1992). *Kalila and Demna*. To Correct By Alab Louis Sheykhu. First Edition, Beyrut: Alaba elyasuein.
- Ibn Moghfee. Mohammad ibn Abdullah. (1994). *Kalila And Demna*. To Correct By Mohammad Hasan Nael Almorsafi. First Edition, Maktab Lobnan: Nasherun Beyrut.
- Ibn Moghfee. Mohammad ibn Abdullah. (Be Ta). *Kalila And Demna*. To Correct By Ommar Abunasr. First Edition, Beyrut: Darolghalam.
- Ibn Moghfee. Mohammad ibn Abdullah. (1981). *Kalila And Demna*. To Correct By Abdulvhab Ezzam. First Edition. Mesr.
- Ibn Moghfee, Mohammad ibn Abdullah. (1927). *Kalila And Demna*. To Correct By Mostafa Lotfi Almanfloti. First Edition. Beyrut.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۲، دوره جدید، شماره ۴۶، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

نغزهای محمدبن عبدالله البخاری در ترجمه کلیله و دمنه (علمی - پژوهشی) *

دکتر علی حیدری^۱، مریم یاراحمدی^۲

چکیده

کلیله و دمنه از جمله کتاب‌هایی است که از دیرباز مورد توجه ملل مختلف قرار گرفته است. به همین جهت مترجمان مختلفی با دخل و تصرف در این کتاب، آن را متناسب با فرهنگ و ادبیات قوم خود تغییر داده‌اند. یکی از مشهورترین ترجمه‌های این کتاب، *داستان‌های بیدپای* از محمدبن عبدالله البخاری است. در این مقاله، به روش تحلیلی - مقایسه‌ای متن داستان‌های بیدپای با متن عربی ابن مقفع مقایسه شده؛ مواردی که عبدالله البخاری به هر دلیلی از عهده ترجمه آن به خوبی برنیامده، مشخص و تحلیل شده است. هرچند امکان دارد برخی از این سهوها از جانب نساخان و یا مصححان داستان‌های بیدپای یا متن عربی ابن مقفع بوده باشد. در برخی موارد برای روشن شدن مطلب از ترجمه فارسی نصرالله منشی و پنج‌کیانه نیز یاری گرفته شده است. طبیعی است که گاهی اضافات یا حذف‌هایی از قبیل حکایت یا بابی در *داستان‌های بیدپای* نسبت به متن عربی، مشهود است که مورد توجه این مقاله نیست. در مجموع، می‌توان گفت علاوه بر دخل و تصرف و سهوهای نساخان، محمدبن عبدالله البخاری در برخی موارد، متن عربی را درست نخوانده و یا به درستی ترجمه نکرده است.

واژه‌های کلیدی: ابن مقفع، پنج‌کیانه، داستان‌های بیدپای، کلیله و دمنه، نصرالله منشی.

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۳۹۸/۰۷/۲۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۷/۱۱/۰۷

۱ - استاد دانشگاه لرستان. (نویسنده مسئول)

Email: Heydari.a@lu.ac.ir.

۲ - دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه لرستان.

DOI: 10.22103/jll.2020.13486.2604.

۱- مقدمه

از رهگذر یک رشته مقدمات گسترده که در زمینه «نقد ادبی» و «تاریخ ادبیات» با کوشش پژوهش‌گران اروپایی شروع شده بود، «ادبیات تطبیقی» شکل گرفت (ن.ک: غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۵۴۹ و ن.ک: السامرای، ۱۳۷۶: ۱۵۳). ادبیات تطبیقی، به بررسی پیوندهای آثار ادبی و نویسندگان ملل مختلف و کشف منابع مختلف الهام‌بخش آن‌ها می‌پردازد (ن.ک: گویارد، ۱۹۵۶: ۵). بررسی ترجمه‌ها و جستجو از انگیزه رواج آن‌ها یکی از زیرشاخه‌های ادبیات تطبیقی است» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۱۲۴). در جای دیگر می‌گوید: «هرگاه نویسنده‌ای را به منظور تحقیق مقایسه‌ای برمی‌گزینیم و پیرامون مآخذ ادبی وی که از یک زبان یا زبان‌های متعدد، اخذ کرده، بررسی نماییم، به معنی آن است که به یکی از حوزه‌های ادبیات تطبیقی وارد شده‌ایم» (غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۱۳۱).

هم محمد غنیمی هلال (ن.ک: غنیمی هلال، ۱۳۷۳: ۲۳۰-۲۳۶) و هم طه ندا (ن.ک: ندا، ۱۳۸۰: ۱۱-۲۱) به کلیله و دمنه با توجه به داشتن ترجمه‌های مختلف، به عنوان یکی از مواردی که جزء موضوعات مهم ادبیات تطبیقی است، اشاره کرده‌اند. حتی محمدجعفر محبوب؛ معتقد است: علت پیدایش ادبیات تطبیقی، کتاب کلیله و دمنه است. (محبوب، ۱۳۴۹: ۲۰)

کلیله و دمنه یکی از کتبی است که از دیرزمان در میان ملل و اقوام مختلف منتشر شده و هر قوم و ملتی متناسب با زبان و فرهنگ خود در آن تغییراتی به وجود آورده است. برخلاف آنچه مشهور است، متن کلیله و دمنه برزویه طیب، ترجمه یک کتاب به همین نام یا نام دیگر (پنج‌تترا) نیست. قراین فراوانی در دست است که برزویه، این مطالب را از کتب متعددی گرفته است. این مطلب در متن عربی ابن مقفع چنین آمده است: «فَأَجَابَهُ الی ذَلِكِ الْكِتَابِ وَ الی غَیْرِهِ مِنَ الْکُتُبِ... فَلَمَّا فَرَّغَ مِنْ اَنْتِساخِ الْکِتَابِ وَ غَیْرِهِ مِمَّا ارَادَ مِنْ سَائِرِ الْکُتُبِ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۱۱۲).

این مطلب در متن فارسی نصرالله منشی نیز چنین آمده است: «هندو اهتزاز نمود و کتاب‌ها بدو داد و برزویه ... و از این کتاب و دیگر کتب هندوان نسخه گرفت» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۳۴). در داستان‌های بیدپای نیز به این مطلب اشاره شده است: «و این کتاب با چند پاره کتاب دیگر... به کار آید، نسخه باز گرفت» (البخاری، ۱۳۶۹: ۴۷). اما به طور

قطع، می توان گفت که مهم ترین متنی که اساس کلیده و دمنه را تشکیل داده، همان کتاب پنجه تتره است که مشتمل بر پنج باب است. (شیر و گاو، کبوتر مطوقه، بوم و زاغ، باخه و بوزینه و سوداگر و حجام) سه باب دیگر کلیده و دمنه، از کتاب حماسه مشهور هندیان (مهابهاراتا) گرفته شده است. این سه باب عبارتند از: «۱. موش و گربه که در مهابهاراتا کتاب ۱۲، فصل ۱۳۸، ۲. پادشاه و فنزه؛ کتاب ۱۲ فصل ۱۳۹، ۳. شیر و شغال؛ کتاب ۱۲، فصل ۱۱۱ آمده است» (مهابهاراتا، ۱۳۸۰: ۳۸ به بعد). حکایات فرعی دیگری از جمله «سه ماهی و یک آبگیر» نیز در مهابهاراتا وجود دارد (مهابهاراتا، ۱۳۸۰: ۱۱۷). از آن جایی که این داستان حکایت (سه باب و حکایت سه ماهی و یک آبگیر) پشت سر هم و بدون هیچ فاصله ای در جلد چهارم (دفتر دوازدهم) مهابهاراتا آمده اند، بعید نیست که برزویه، این حکایت فرعی (سه ماهی و یک آبگیر) را نیز از مهابهاراتا گرفته باشد.

لازم به ذکر است که نظر محققان در مورد ابواب اصلی متن کلیده و دمنه برزویه، یکسان نیست و چون متن اصلی برزویه در دسترس نمی باشد، زمینه برای ابراز نظرهای ذوقی و بعضاً بی اساس همچنان مهیاست. اما به هر حال می توان به اطمینان رسید که بعضی از ابواب، که برخی از محققان آن ها را جزء ابواب اصلی شمرده اند، اصلی نیستند و یا برعکس، بعضی از ابواب را که جزء ابواب اصلی به حساب نیاورده اند، در متن برزویه وجود دارد. مثلاً نصرالله منشی، باب «بازجست کار دمنه» را از ابواب اصلی می داند (نصرالله منشی، ۱۳۸۰: ۳۸) و... ابواب دیگری در بعضی از تحریرهای کلیده و دمنه وجود دارد که به احتمال زیاد متأخرین بر این کتاب افزوده اند؛ از جمله باب «دو بط و غوک» و «قمری و روباه و حواصل» که در پایان متن کهن تر عبری (و اخلاف آن) و نیز متن اسپانیایی و بسیاری از نسخ عربی دیده می شوند (ن. ک. دبلوا، ۱۳۸۲: ۳۸).

۱-۱- بیان مسئله

از آنجایی که کتاب کلیده و دمنه با همه عظمت، هیچ گاه به عنوان یک کتاب مقدس نگریسته نشده، و از طرف دیگر یکی از مهم ترین کتبی بوده که به سرعت بین اقوام و ملل مختلف منتشر گردیده، طبیعی است که پس از ورود به هر ادبیات و زبانی، مطالب، حکایات و ابوابی بر آن افزوده شده و بالطبع مطالب، حکایات و ابوابی که با فرهنگ و ادبیات آن قوم هم خوانی نداشته، حذف شده است. مثلاً در اصل پنجه تتره، مطابق سنت

هندوان، حیوانات و جانداران و... همه، نام خاص خود را دارند که بسیاری از آن‌ها در متن ابن مقفع حذف شده‌اند و بعضی از آن‌ها نیز تقریباً محفوظ مانده‌اند. اما از همین میزان اسم حیوانات در متن عربی، به وسیله نصرالله منشی بنا به دلایلی از جمله این که در هسته داستان نقشی نداشته، حذف شده‌اند. البته گاهی بعضی از این اسامی در کتبی که تحت تأثیر نصرالله منشی به وجود آمده، مانند عیار دانش و... مجدداً احیا شده‌اند. شایان ذکر است که محمد بن عبدالله البخاری در داستان‌های بیدپای، با توجه به موقعیت جغرافیایی، که متأثر از فضای هند است، تا حد زیادی این اسامی و فضای هندی حاکم بر حکایات را حفظ کرده است.

استاد خانلری در مقدمه داستان‌های بیدپای در این زمینه می‌نویسد: «فاصله این دو ترجمه (ترجمه نصرالله منشی و ترجمه عبدالله البخاری) بیش از سه سال نبوده و گمان نمی‌رود که با بعد مسافت میان هندوستان و موصل و با توجه به این که این دو ناحیه، هر یک زیر فرمان سلطانی دیگر بوده‌است، این دو مترجم از کار یکدیگر مطلع بوده باشند» (البخاری، ۱۳۶۱، مقدمه: ۲۱).

اگرچه ظن غالب این است که اساس کار برزویه طیب پنجه‌تنتره بوده، اما از نظر شکل و روایت داستان، برزویه بیش تر تحت تأثیر *مهابهاراتا* بوده‌است. زیرا شیوه و نوع روایت داستان‌ها شبیه روایت داستان‌هایی است که در *مهابهاراتا* وجود دارد. یعنی شیوه بیان آن سه بابی که از *مهابهاراتا* نقل شده، دیگر ابواب *کللیه و دمنه* را تحت تأثیر قرار داده‌است. در کتاب (فصل) دوازدهم *مهابهاراتا* که مفصل‌ترین فصل این کتاب است، از حکیمی سالخورده، به نام «بهکیم پتامه» که پنجاه و شش روز از عمر او باقی مانده، سخن رفته‌است. فرزند این مرد به نام «راجه جدهشتر» از او می‌خواهد تا در قواعد پادشاهی کتابی بنویسد و... پیر به پرسش‌های او جواب می‌دهد و کل این کتاب (کتاب دوازدهم) *مهابهاراتا*، مجموع همین پرسش و پاسخ است (محبوب، ۱۳۴۹: ۳۹).

این در حالی است که ساختار روایت پنجه‌تنتره به این شیوه نیست. در پنجه‌تنتره برهمنی به نام «بشن شرما» (مؤلف پنجه‌تنتره) برای تعلیم علم آداب ملوک و غیره، پنج داستان را برای شاهزادگانی کودن نقل می‌کند.

پس از این که کلیده‌ودمنه توسط برزویه طیب ترجمه شد، ترجمه‌های مختلفی از این متن صورت گرفت. ترجمه سریانی «بُد» و ترجمه عربی ابن مقفع از همه مشهورتر است. ترجمه نصرالله منشی و داستان‌های بیدپای نیز مستقیماً ترجمه متن عربی ابن مقفع‌اند. پس از نشر شهرت ترجمه نصرالله منشی، تحریرهای دیگری مانند عیار دانش، انوار سهیلی... و نیز ترجمه‌های مختلف انگلیسی و فرانسوی و... بیش‌تر تحت تأثیر همین ترجمه نصرالله منشی قرار گرفته‌اند. برای اطلاع بیش‌تر از تحریرهای مختلف کلیده‌ودمنه رجوع شود به (نصرالله منشی، ۱۳۸۰: ۱۵ و ۱۶). نسخه عربی کلیده‌ودمنه مورد استفاده در این مقاله، نسخه‌ای است که به وسیله «محمدالمرصفی» در سال ۱۹۱۲ در قاهره چاپ شده‌است که از روی نسخه مشهور «سیلوستر دوساسی» (Silvestre desacy) تهیه شده‌است. البته نسخه‌های دیگری از متن ابن مقفع وجود دارد. مانند نسخه عبدالوهاب عزام (عزام: ۱۳۶۰)، نسخه‌الاب لوئیس شیخو الیسوعی (لوئیس شیخو، ۱۹۲۲. م.)، نسخه مصطفی لطفی المنفلوتی (المنفلوتی، ۱۹۲۷ م) نسخه‌ای که «عمرابونصر» در بیروت چاپ کرده (ابونصر، بی تا) که مطابقت این نسخه‌های عربی با همدیگر و ذکر اختلافات آن‌ها به تنهایی کاری دشوار و طاقت‌فرساست و تنها از نسخه موجود داستان‌های بیدپای که توسط استاد پرویز ناتل خانلری و محمد روشن در سال ۱۳۶۱ تصحیح شده، استفاده کرده‌ایم.

لازم به ذکر است در تحریرهای بعدی کلیده‌ودمنه که بعد از قرن هفتم نوشته شده‌اند، تا حد زیادی از صبغه سیاسی آن کاسته شده و مفاهیم و آموزه‌های عرفانی بنا به دلایل فراوان غلبه پیدا کرده‌است.

۱-۲- پیشینه تحقیق

ظاهراً اولین بار به صورت جدی «تئودور بنفی» (Theodor Benfey) مستشرق معروف آلمانی با ترجمه پنج‌تترا و مقایسه آن با متن کلیده‌ودمنه پدید آورنده ادب تطبیقی شد. (ن. ک: محجوب، ۱۳۴۹: ۲۰) پس از وی کسان دیگر به نوعی به مقایسه تحریرهای مختلف کلیده‌ودمنه پرداختند. شاوین (Chauvin) داستان‌های اصلی و فرعی کلیده‌ودمنه را با دیگر آثار ادبی شرق و غرب مقایسه کرده‌است که نمونه کوچکی از آن را «داستان موشی که دختری شد» از متون مختلف به وسیله «دبلوا» نقل شده‌است. (ن. ک: دبلوا، ۱۳۸۲: ۲۵) محمدجعفر محجوب در کتاب درباره کلیده‌ودمنه به مقایسه تطبیقی حکایات فرعی

ابواب پنج گانه پنجاتنتر و کلیله و دمنه و انوار سهیلی پرداخته، هر چند فقط به ذکر حکایات فرعی در هر باب اکتفا کرده است. (ن.ک: محجوب، ۱۳۴۹: ۱۸۳) خانلری در مقدمه داستان‌های بیدپای به بعضی از اختلافات داستان‌های بیدپای با متن ابن مقفع و ترجمه نصرالله منشی اشاره کرده است. (ن.ک: البخاری، ۱۳۶۱، مقدمه: ۲۳) در پایان کتاب نیز به اختلاف تحریرهای مختلف کلیله و دمنه در مورد اسامی خاص اشاره کرده است. (ن.ک: البخاری، ۱۳۶۱: ۲۹۵ - ۳۰۴) علی حیدری در مقاله‌ای با عنوان «بررسی بعضی اختلافات کلیله و دمنه نصرالله منشی با ترجمه عربی ابن مقفع و داستان‌های بیدپای و پنجاکیانه» به برخی از لغزش‌های نصرالله منشی در ترجمه اشاره کرده است. (ن.ک: حیدری، ۱۳۸۶ و ۱۳۸۷: ۴۵-۶۱) حسین صدقی و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «تطبیق کلی ابواب سه ترجمه کلیله و دمنه و تحلیل منشأ و موضوعات ابواب آن» در مورد کلیت ابواب کلیله و دمنه در سه متن عربی، متن نصرالله منشی و داستان‌های بیدپای مطالبی گفته‌اند. (صدقی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۹-۶۴) اما به‌طور مستقل، کسی متن و جزئیات داستان‌های بیدپای را با متن عربی ابن مقفع، مقایسه نکرده و از این مهم‌تر کسی به سهوهای عبدالله البخاری در ترجمه کلیله و دمنه نپرداخته است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

اهمیت ادبیات تطبیقی و متون تعلیمی در دوره حاضر بر کسی پوشیده نیست. بررسی و تحلیل ترجمه‌ها و تحریرهای کلیله و دمنه هم از منظر ادب تعلیمی و هم از منظر ادبیات تطبیقی اهمیت ویژه‌ای دارند. طه ندا در مقدمه کتاب خود تحت عنوان «ادبیات تطبیقی» آگاهانه تلاش می‌کند که از راهگذار ادبیات تطبیقی، به «تشریح ادبیات تطبیقی مشرق زمین که پیوندی تنگاتنگ با آیین مقدس اسلام دارد و به برقراری پیوندی استوار میان مسلمانان جهان تأکید دارد»، بپردازد. (ن.ک: ندا، ۱۳۸۰: نه) با این وصف، مقایسه متن داستان‌های بیدپای با متن عربی ابن مقفع ضروری به نظر می‌رسد. خانلری معتقد است: «البته تطبیق کامل این ترجمه [داستان‌های بیدپای] با ترجمه ابوالمعالی و یک‌یک نسخه‌های عربی مستلزم صرف وقت فراوان است و اوراق بسیاری را خواهد گرفت... و کاری است که باید بعد از این انجام بگیرد.» (بخاری، ۱۳۶۱، مقدمه: ۲۳)

با توجه به این که ترجمه متون ارزشمند قبل و بعد از اسلام در ایران رواج داشته است، ضرورت دارد که این ترجمه‌ها با متن اصلی مقایسه و راستی آزمایی شوند تا ضعف و قوت مترجم نمایان شود. داستان‌های بیدپای نیز از این قاعده مستثنی نیست، چون که همه خوانندگان فارسی‌زبان بر متن عربی کلیله و دمنه تسلط ندارند، این مقاله می‌تواند به خوانندگان این متن در این باره، یاری کند. در این مقاله، متن *داستان‌های بیدپای* با متن عربی ابن مقفع، سطر به سطر بررسی و مقایسه شده است و در جاهایی که عبدالله البخاری به درستی از عهده ترجمه برنیامده، یا ترجمه ایشان نارساست و یا به هسته حکایات صدمه زده است، ذکر گردیده است. در تمام موارد، تحریرهای دیگر کلیله و دمنه (متن نصرالله منشی، پنجاکیانه و پنجه‌تنتره) نیز دیده شده است که در اغلب موارد، آن متون خالی از اشکال هستند هر چند در برخی موارد، آن متون نیز از اشتباه مصون نمانده‌اند. طبیعی است اختلاف، اضافه و یا حذف ابواب، حکایات میانی، ضرب‌المثل‌ها، ابیات و... که در این دو متن فراوان است مورد توجه ما در این مقاله نبوده است.

۲- بحث

کتاب *کلیله و دمنه* یکی از مشهورترین کتاب‌هایی است که از دیرباز، به زبان‌های مختلف ترجمه شده است. پس از ورود به هر ادبیات و زبانی، مطالب، حکایات و ابوابی بر آن افزوده شده و بالطبع مطالب، حکایات و ابوابی که با فرهنگ و ادبیات آن قوم هم‌خوانی نداشته، حذف شده است. مثلاً بعضی از حکایات از جمله «داستان کور و گوژپشت و دختر سه پستان» (پنجاکیانه، ۱۳۶۳: ۴۹۰). به این علت که با فرهنگ ایرانی هم‌خوانی نداشته یا به وسیله برزویه ترجمه نشده و یا حداقل به وسیله ابن مقفع، آگاهانه حذف شده‌اند. همچنین در اصل *پنجاکیانه*، مطابق سنت هندوان، حیوانات و جانداران و... همه نام خاص خود را دارند که بسیاری از آن‌ها در متن ابن مقفع حذف شده‌اند و بعضی از آن‌ها نیز تقریباً محفوظ مانده‌اند. اما از همین میزان اسم حیوانات در متن عربی، بنا به دلایلی از جمله این که در هسته داستان نقشی نداشته، به وسیله نصرالله منشی، حذف شده‌اند. البته گاهی بعضی از این اسامی در کتبی که تحت تأثیر نصرالله منشی به وجود آمده، مانند عیار دانش، *انوار سهیلی* و... مجدداً احیا شده‌اند (ن.ک: حیدری، ۱۳۹۲: ۵۹۹). شایان ذکر است

که محمد بن عبدالله البخاری در *داستان‌های بیدپای*، با توجه به موقعیت جغرافیایی، که متأثر فضای هند است، تا حد زیادی این اسامی و فضای هندی حاکم بر حکایات را حفظ کرده است. حتی چنان که می‌بینیم تفاوت‌های جزئی که بی‌شک متأثر از فرهنگ منطقه‌ای ایران است، در دو متن نصرالله منشی و *داستان‌های بیدپای* که تقریباً در یک زمان و در یک فرهنگ ترجمه شده‌اند، دیده می‌شود؛ از جمله این که اسامی هندی بیش‌تری در *داستان‌های بیدپای* وجود دارد.

لازم به ذکر است که محققان معتقدند: نصرالله منشی و محمد بن عبدالله البخاری از کار هم خبر نداشته و از هم تأثیر نگرفته‌اند: «ترجمه بخاری که دارای نثر روان است، بی‌گمان مستقل از ترجمه ابوالمعالی پدید آمده است، اگرچه به نظر می‌رسد به‌طور مشابهی بازتاب درست متن عربی‌اند» (دبلوا، ۱۳۸۲: ۲۲). خانلری نیز در مقدمه داستان‌های بیدپای در این زمینه می‌نویسد: «فاصله این دو ترجمه بیش از سه سال نبوده و گمان نمی‌رود که با بعد مسافت میان هندوستان و موصل و با توجه به این که، این دو ناحیه هر یک زیر فرمان سلطانی دیگر بوده است این دو مترجم از کار یکدیگر مطلع بوده باشند» (البخاری، ۱۳۶۱، مقدمه: ۲۱).

البته به اعتقاد ما برخلاف نظر استاد خانلری و «دبلوا» نمی‌توان به یقین رسید که نصرالله و بخاری هیچ تأثیری از همدیگر نپذیرفته‌اند، زیرا شباهت‌های فراوانی در این دو کتاب دیده می‌شود که حداقل خواننده را وادار می‌کند که در سخن این بزرگان شک کند. به‌ویژه مواردی که در متن عربی اصلاً وجود ندارد، اما در این دو متن عیناً ذکر شده و نمی‌توان به یقین رسید که تمام این شباهت‌ها که دو متن نصرالله منشی و *بیدپای* با هم دارند، در مواردی که آن مفهوم، جمله، کلمه، حکایت و... در متن عربی ابن مقفع وجود ندارد، تصادفی باشد؛ مگر این که نسخه عربی دیگری پیدا شود - چون هر دو مترجم معتقدند، کتاب را از عربی به فارسی ترجمه کرده‌اند - که با این دو کتاب شباهت بیش‌تری داشته باشد و یا حداقل نسخه عبری «بُد» که قبل از ترجمه ابن مقفع از متن پهلوی *کلیله و دمنه* ترجمه شده، این شباهت را به اثبات رساند.

در ادامه، به‌طور خلاصه به چند مورد از ایرادات اساسی محمد بن عبدالله البخاری در ترجمه متن عربی *کلیله و دمنه* ابن مقفع، اشاره می‌کنیم. طبیعی است که مواردی از قبیل

حکایات یا ابواب و ضرب‌المثل و... که ترجمه نشده یا توسط عبدالله البخاری به متن افزوده شده، مورد توجه نبوده است.

۲-۱- محمدبن عبدالله البخاری در مقدمه کتاب می‌نویسد: «پس چون نظر کرد مترجم این کتاب، محمدبن عبدالله البخاری در احوال این کتاب که او را از زبان یونانی به زبان پارس آوردند...» (البخاری، ۱۳۶۱: ۵۵) طبیعی است که «زبان یونانی» سهو البخاری یا نساخ بوده است.

۲-۲- در متن عربی ابن مقفع آمده است: «فَصَارَتْ كَحَدِيرُونَ قَاضِي مَرُوَ الَّذِي سَمِعَ مِنْ خَصْمٍ وَاحِدٍ فَحَكَمَ لَهُ، فَلَمَّا حَضَرَ الْخَصْمُ الثَّانِي عَادَ إِلَى الْأَوَّلِ وَ قَضَى عَلَيْهِ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۱۶۱). در متن فارسی نصرالله منشی چنین ترجمه شده است «عقل من چون قاضی مزور که حکم او در یک حادثه بر مراد هر دو خصم نفاذ می‌یابد...» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۵۳). اما در متن داستان‌های بیدپای آمده است: «و میان خود و میان حداریقون، قاضی مصر، هیچ فرقی نیافتم. چون دو خصم نزدیک وی درآمدندی سخن این بشنیدی و بر آن دیگری حکم کردی و سخن آن بشنیدی و حکم را بر این باز گردانیدی.» (البخاری، ۱۳۶۱: ۶۶)

در متن فارسی؛ نصرالله منشی، داستان را تقریباً به صورت تلمیح ذکر کرده، اما در متن عربی و داستان‌های بیدپای به صورت قصه و حکایت آمده است. با این تفاوت که اسم قاضی در عربی حدیرون و در داستان‌های بیدپای حداریقون ذکر شده است که تصحیف «حدیرون و حداریقون» طبیعی است و نکته دیگر این که در عربی اسم شهر قاضی، مرو و در داستان‌های بیدپای، مصر است. که تصحیف «مصر و مرو» تقریباً طبیعی است که به اعتقاد ما در متن نصرالله که «مزور» آمده، باید مرو یا مصر بوده باشد که توسط نساخان به مزور که صفت چندان درستی برای قاضی به خصوص قاضی مورد بحث نیست، تصحیف شده باشد. این که قاضی مرو یا مصر چه کسی بوده و چه کرده است؟ تحقیق مستقلاً را می‌طلبد. گویی حکم بازگفته قاضی مصر در آن زمان مشهور بوده است. خاقانی در یکی از قصایدش به صورت معرفه با عهد ذهنی از آن یاد کرده است:

این مگر آن حکم بازگفته مصر است   آری مصر است روستای صفاهان

(خاقانی، ۱۳۶۷: ۳۵۶)

کزازی در شرح این بیت می‌نویسد: «حکم باژگونه مصر از آن حکم‌هاست که داوران دیوان بلخ می‌داده‌اند. در گزارش سروده‌های خاقانی، این حکم باژگونه، فرمانی دانسته شده است که فرعون بیمناک از زادن موسی داد و بر پایه آن نخست‌زادگان عبرانی را می‌کشتند» (کزازی، ۱۳۷۸: ۴۶۰). اما کزازی در مورد این که در بلخ چه احکامی صادر می‌کردند، چیزی نگفته است. مقام بیان بیت خاقانی (مجیر اصفهانی را هجو کرده و کمال الدین اصفهانی به خاقانی تاخته و او را به باد هجو گرفته است) یادآور ضرب‌المثل مشهور «گنه کرد در بلخ آهنگری/ به شُشتر زدند گردن مسگری» است. اما این سخن شارحان قبلی دیوان خاقانی که کزازی سخن آنها را نقل کرده است، ظاهراً محلی از اعراب ندارد. اما طبیعی است که آنچه در کلیله و دمنه آمده است با این ضرب‌المثل تفاوت ماهوی دارد. لازم به ذکر است که در متن عربی کلیله و دمنه به تصحیح لوئیس شیخو اسمی از قاضی یا شهر آن نیامده است: «كَالْقَاضِي الَّذِي سَمِعَ مِنْ أَوْلِ الْخَصْمَيْنِ فَقَضَى لَهُ عَلَى الْآخِرِ ثُمَّ سَمِعَ مِنَ الْآخِرِ فَقَضَى لَهُ عَلَى الْأَوَّلِ» (ابن مقفع، ۱۹۲۲: ۴۴)

۲-۳- در متن عربی، حکایت «مردی که از پیش اشتر مست گریخت» چنین آمده است: «رَجُلٌ نَجَا مِنْ خَوْفِ فَيْلٍ هَائِجٍ...» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۱۶۶). در متن فارسی نصرالله منشی نیز «همچون آن مرد است که از پیش اشتر مست بگریخت...» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۵۶)، اما در داستان‌های بیدپای آمده است: «مثال آن چنان یافتم که مردی از بیم چیزی بگریزد و در چاهی رود...» (البخاری، ۱۳۶۱: ۶۹). متن عربی متناسب با فضای هندی آمده است و نصرالله منشی متن را از فضای هند، خارج کرده، به آن رنگ و بوی عربی و ایرانی داده است، اما محمدبن عبدالله بخاری سربسته و مبهم آورده است.

در متن عربی، مرد از هول فیل خشمگین می‌گریزد و در متن نصرالله به جای فیل، شتر آمده است و در داستان‌های بیدپای می‌گوید از بیم چیزی... ظاهراً متن عربی اصیل‌تر است. زیرا فیل و هندوستان (جایگاه اصل کتاب) طبیعی‌تر می‌نماید.

۲-۴- در متن عربی در باب شیر و گاو در حکایت «ماهی خوار و پنچ‌پایک» آمده است: «إِنَّمَا يُؤْتِي السُّلْطَانَ وَيَفْسُدُ أَمْرُهُ مِنْ قَبْلِ سِتَّةِ أَشْيَاءَ: الْحِرْمَانِ، وَالْفِتْنَةِ وَالْهَوَىٰ وَالْفُظَاظَةَ وَالزَّمَانَ وَالْحُرْقَ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۱۹۳). محمدبن عبدالله بخاری این شش خصوصیت و بدتر از آن علت آوردن آنها را به نظر ما درست ترجمه نکرده است: «بدان که به درگاه

پادشاه، پایگاه و جاه از بهر چند خصلت است: یکی از بهر حرمان و مراد و دوم از بهر فتنه، و سوم از بهر هوا، چهارم از بهر سخت دلی، پنجم از بهر روزگار، ششم از بهر کم‌دانشی کردن. (البخاری، ۱۳۶۱: ۸۹) و علت آوردن این شش خصوصیت نیز به‌طور کلی متفاوت و غیرمعقول است (يَفْسُدُ أَمْرُهُ، که شش ویژگی بر مبنای آن آمده است، در ترجمه حذف شده است). طبیعی است که مثلاً کسی برای حرمان و سخت‌دلی و... به درگاه پادشاه پناه نمی‌برد یا پایگاه و مقام هیچ‌کس در دربار پادشاه منوط به داشتن این ویژگی‌ها نیست. لازم به ذکر است که در متن عربی به تصحیح لوئیس شیخو، «يَفْسُدُ أَمْرُهُ» حذف شده است. (ابن مقفع، ۱۹۲۲: ۸۰). لذا بعید نیست که این نسخه اساس کار عبدالله بخاری بوده باشد.

۲-۵- در باب «شیر و گاو» در داستان «ماهی خوار و پنج پایک»، در متن عربی، ضد قهرمان، «علجوم» (نوعی مرغابی نر) است (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۱۹۵). اما در متن داستان‌های بیدپای، علجوم ابتدا به «سنگ‌پشت» ترجمه شده است، (البخاری، ۱۳۶۱: ۹۱) که معقول نیست. زیرا سنگ‌پشت نمی‌تواند ماهیان را از طریق هوا، منتقل کند و بدتر از این در ادامه داستان بعد از این که چند بار لفظ سنگ‌پشت را به کار می‌برد، در پایان داستان به جای «سنگ‌پشت»، «علجوم» می‌آورد: «خرچنگ» بدانست که آن علجوم با ماهیان خیانت کرده است و... (البخاری، ۱۳۶۱: ۹۲) و خواننده‌ای که از داستان و متن عربی و اشتباه محمدبن عبدالله بخاری در ترجمه، بی‌اطلاع باشد، نمی‌داند چرا «سنگ‌پشت»، به «علجوم» تغییر ماهیت داده و بی‌مقدمه وارد داستان شده است.

۲-۶- در حکایت «دو شریک یکی زیرک و دیگری ساده لوح»، ساده لوح به زیرک می‌گوید به سراغ مابقی پول برویم: «وَجَاءَ الْمُعْغَلُ بَعْدَ ذَلِكَ بِأَشْهَرٍ فَقَالَ لِلْخَبِّ، قَدْ احْتَجْتُ إِلَى نَفَقَةٍ فَانْطَلِقْ بِنَا نَأْخُذْ حَاجَتَنَا» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۲۳۵). در متن نصرالله منشی چنین است: «مُعْغَلٌ رَا بَه سِيم حَاجَتِ افْتَاد، بَه نَزْد شَرِيكِ آمَد وَ كَفْت...» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۱۱۸)، اما در متن داستان‌های بیدپای برعکس آمده است: «به نزدیک انباز ابله رفت و گفت که ما را به نفقات حاجت افتاده است، بیا تا برویم و چیزی برداریم» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۲۳). در پنجه‌تنتره نیز چنین آمده است: «پس از گذشت سه ماه دیگر خود وی نزد «نیک اندیش» رفت و گفت: ای دوست عزیز برای هزینه به پول نیاز دارم بیا تا مانده دینه را به دو نیم

تقسیم کنیم» (پنجه‌تنتره، ۱۳۸۵: ۷۳). متن عربی و به تبع آن متن نصرالله منشی منطقی‌تر است و باعث تقویت پلات داستان شده است.

۲-۷- در باب «در بازجست کار دمنه» حیوانی که به دمنه می‌گوید: علامت ظاهری تو دال بر بدطینتی تو است، در ترجمه نصرالله منشی اسم ندارد. (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۱۴۷) در متن عربی، اسم این حیوان «سیدالخنزیر» (سرور خوکان) است (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۲۵۸)، اما در داستان‌های بیدپای این حیوان «مهرت نانابیان» (مهرت خبازان) است (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۴۱-۱۴۳). تصحیف بین خنزیر و خبازین عامل این اشتباه شده است و تا حد زیادی طبیعی به نظر می‌رسد.

۲-۸- در متن عربی، باب «کبوتر مطوقه» درباره سرگذشت موش، آمده است که در لانه موش، صد دینار بود: «وَفِي حُجْرِي كَيْسٌ فِيهِ مِائَةُ دِينَارٍ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۲۸۴). در متن داستان‌های بیدپای هزار دینار آمده است: «نگاه کرد هزار دینار زر بود که کسی آن جایگاه نهان کرده» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۶۳). در پنجه‌تنتره چنین آمده است: «اندکی زر که مردی گرد آورده بود، به دست آورده بودم. به سبب این طلا همواره خود را نیرومند احساس می‌کردم». (پنجه‌تنتره، ۱۳۸۵: ۱۱۱) در متن نصرالله منشی نیز هزار دینار است: «و در سوراخ من هزار دینار بود» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۱۷۳). این اشتراک‌های بین متن نصرالله و داستان‌های بیدپای و اختلاف فاحش آن‌ها با متن عربی، خواننده را به شک می‌اندازد که چرا هر دو متن شبیه به هم و برخلاف متن عربی هستند.

۲-۹- در باب «کبوتر مطوقه»، وقتی آهو خود را در معرض دید صیاد قرا می‌دهد چنین آمده است: «كَأَنَّكَ جَرِيحٌ وَ يَفْعُ الْغُرَابُ عَلَيْكَ كَأَنَّهُ يَأْكُلُ مِنْكَ وَأَسْعَى أَنَا فَأَكُونُ قَرِيباً مِنَ الْقَائِصِ... فَإِذَا دَنَا مِنْكَ فَفَرَّ عَنْهُ رَوِيدًا» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۲۹۴). در متن عربی به تصحیح لوئیس شیخو نیز همین‌طور آمده است (ابن مقفع، ۱۹۲۲: ۱۷۱). متن نصرالله منشی هم، مانند متن عربی است: «و خود را چون ملول مجروح بدو نمایی، و زاغ بر تو نشیند چنان که گویی قصد تو دارد... هر گاه که نزدیک آمد لنگان لنگان از پیش او می‌رو، اما تعجیل نکن تا طمع از تو نبرد.» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۱۸۹) متن داستان‌های بیدپای با متن عربی تفاوت اساسی دارد و منطقی هم نیست. «خود را مرده سازی و بیفکنی و کلاغ بیاید و بر تو نشیند و چنان نماید که از تو می‌خورد» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۷۳). در پنجاکیانه نیز آمده است:

«خود را به حوض آبی رسانیده، مرده وار، بی حس و حرکت در کنار آب بیفتی که صیاد آنجا رسیده، چون افتاده بیند از خوشحالی باخه را بر زمین نهاده...» (پنجاکیانه، ۱۳۶۳: ۲۳۷) در پنجه‌تتره نیز مانند *داستان‌های بیدپای* است: «باید خالدار از صیاد چنان بگریزد که دیده نشود و آن‌گاه خود را در نزدیکی آبی بر زمین بیفکند و خود را مرده بنمایاند. چالاک بر او بنشیند و چنگال خویش را در میان شاخ‌های قفس مانندش گیر دهد و وانمود کند که قصد کندن چشمان او را دارد. شکارچی ابله به سبب حرصش، بلاشک باور خواهد کرد که آهو مرده است» (پنجه‌تتره، ۱۳۸۵: ۱۲۱).

۲-۱۰- در باب «کبوتر مطوقه» وقتی آهو می‌آرمید، ماجرا را برای موش و غراب و باخه تعریف می‌کند و می‌گوید: «فَلَمْ تَزَلِ الْأَسْوَرَةُ تَطْرُدُنِي مِنْ مَكَانٍ إِلَى مَكَانٍ حَتَّى رَأَيْتُ الْيَوْمَ شَبْحًا فَخِفْتُ أَنْ يَكُونَ قَانِصًا» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۲۹۱). در متن *داستان‌های بیدپای* چنین ترجمه شده است: «هر روز و هر ساعت از گوشه‌ای سواری در تاختی و مرا به چپ و راست می‌دوانیدی... تا امروز از دور پیری را دیدم که می‌آید، دل من از وی بترسید که مبادا دام‌دار بود» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۷۰).

به احتمال قریب به یقین واژه *شبحاً* (شیخ) در متن عربی درست‌تر است و بعید نیست در نسخه‌ای که مورد توجه مترجم بوده است «شیخاً» بوده و تصحیف همین *شبحاً* بوده باشد و اگر نه مسلم است از دور پیری دیدم چندان معقول نیست. در نسخه عربی به تصحیح لویس شیخو به جای *شبحاً*، *شیخاً* آمده است (ابن مقفع، ۱۹۲۲: ۱۶۹). به احتمال زیاد این نسخه یا نسخه‌ای نزدیک به آن، اساس کار عبدالله بخاری بوده است.

۲-۱۱- ابهام در ترجمه در برخی از حکایات متن *داستان‌های بیدپای* نیز مشهود است. در باب «بوف و زاغ» در حکایت مرغانی که می‌خواستند، بوم را امیر خود سازند، حکایت «ملک پیلان و خرگوش» را از زبان زاغ ذکر می‌کند که هیچ ارتباطی با اصل حکایت ندارد. نصرالله منشی به ناچار در صدد ایجاد ارتباط برمی‌آید و می‌گوید: «و تدارک هر یک بر قضیت مصلحت واجب دارید چنان که خرگوشی خود را رسول ماه ساخت و به رأی خویش مهمی بزرگ کفایت کرد» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۲۰۲). اما باز ارتباط در حکایت و علت پیدایش این حکایت دقیق نیست. در متن *داستان‌های بیدپای* نیز این کاستی به وضوح دیده می‌شود: «این رأی بگذارید و کار خود به هم‌پشتی و دانش به سر برید.

همچنان که آن خرگوشان کردند» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۸۱). «هم‌پشتی و دانش» ربطی به موضوع حکایات ندارد.

این کاستی در متن عربی تا حدی برطرف شده است. زیرا زاغ؛ مرغان را منع می‌کند که بوم، مرغ و پادشاه چندان مهمی نیست و باید پادشاه بانام و نسبی انتخاب کرد. مانند خرگوشان که ماه را پادشاه خود کردند و از شر پیلان نجات یافتند. «كَمَا فَعَلَتِ الْأَرْنبُ الَّتِي زَعَمَتْ أَنَّ الْقَمَرَ مَلِكُهَا ثُمَّ عَمِلَتْ بِرَأْيِهَا» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۳۰۵).

این پیوند در پنجاکیانه بسیار دقیق است. «و هم از سرداری کردن گُرد (سیمرغ) هیچ کس بر شما ستمی نمی‌تواند کرد و هم در این معنی گفته‌اند که: پیش مردم درشت بدسیرت، بردن نام مردم بزرگ موجب رفاهیت حال می‌شود، چه آن‌ها چنان خیال کنند که آن بزرگ صاحب این شخص خواهد بود و نیز گفته‌اند: از نام بزرگان نیز کار صورت می‌گیرد. بنگر که خرگوشان خود را به ماه منتسب ساخته، در آسایش‌اند» (پنجاکیانه، ۱۳۶۳: ۲۵۵). از همه مهم‌تر، زیبایی که در متن حکایت در سانسکریت وجود دارد، در متن عربی و فارسی وجود ندارد. زیرا مطابق آنچه در حاشیه پنجاکیانه آمده است: «در ادبیات هندو، شش (sasa) به معنی خرگوش است و تصور شده که لکه‌های ماه، خرگوشی است که قمر در کنار خود دارد. به همین جهت ماه را شیشانک (Sasanka) یا شش دهر (Sasadhara) یعنی خرگوش در کنار، یا دارنده خرگوش خوانند» (پنجاکیانه، ۱۳۶۳: ۲۵۸). ارتباط خرگوش و ماه در ادبیات هندی، مهم‌ترین عامل انتساب خرگوش به عنوان رسول ماه بوده است. همچنین بر این مبناست که فیلان می‌پذیرند که چنین رسالت و پیامی حقیقت دارد. اما طبیعی است که با توجه به بی‌ارتباطی قمر و خرگوش در ادبیات عربی و فارسی، فلسفه وجودی حکایت با اما و اگر همراه شده است.

۲-۱۲- در باب «البوم و الغریبان» در حکایت «زاهدی که گاوی شیرده داشت»، زمانی که شیطان، زاهد را آواز می‌دهد که بیدار شو که این دزد می‌خواهد گاو ترا بدزد، آمده است: «إِيهَا النَّاسِكُ انْتَبِه: فهذا اللصُّ يُريدُ أن يسرقَ بقرتك» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۳۲۰). در متن عربی نسخه لوئیس شیخو چنین است: «و ناداه الشيطان أن استيقظ ايها الناسك فهذه اللصُّ يريدُ أخذَ بقرتك» (ابن مقفع، ۱۹۲۲: ۱۸۹).

در *داستان‌های بیدپای* چنین آمده است: «زاهد را آواز داد که بیدار باش و خدای را یاد کن، اینک دیوی در کمین تو ایستاده است» (البخاری، ۱۳۶۱: ۱۹۱). ترجمه نکردن لفظ گاو، پلات داستان را در هم می‌ریزد، زیرا دزد می‌خواست گاو را بدزد نه زاهد را بکشد. در متن فعلی *داستان‌های بیدپای*، توسط مصحح، واژه «گاو» بعد از «کمین» به متن افزوده شده است. در پنجه‌تتره نیز مانند متن عربی است: «دیو نیز گفت: در این جا دزدی است که آهنگ ربودن گوساله‌های تو را دارد» (پنجه‌تتره، ۱۳۸۵: ۱۵۳).

۲-۱۳- در متن عربی، باب «پادشاه و فنزه»، فنزه هر روز یک میوه می‌آورد و آن را بین بچه خود و پسر پادشاه تقسیم می‌کند: «فَيَأْتِي بِفَاكِهَةٍ لَا تُعْرَفُ فَيُطْعِمُ ابْنَ الْمَلِكِ شَطْرَهَا وَيُطْعِمُ فَرْخَةَ شَطْرَهَا» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۳۶۴).

در متن *داستان‌های بیدپای*، مرغ هر روز دو میوه می‌آورد، یکی برای بچه خود و یکی برای پسر پادشاه. متن *داستان‌های بیدپای* نیز چنین است: «و این فنزه هر روز دو میوه بیاوردی و یکی بچه خود را دادی و یکی به آن پسر...» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۲۲-۲۲۳) این نمونه، تفاوت ترجمه متن داستان‌های بیدپای با متن عربی ابن مقفع را می‌رساند. این در حالی است که متن عربی منطقی‌تر و زیباتر است، و بیان‌گر نهایت دوستی بچه پادشاه و بچه فنزه است.

۲-۱۴- در همین باب و در متن عربی، پادشاه وقتی می‌خواهد پیش فنزه برود از سوار بر اسب شدن پادشاه خبری نیست، «ثُمَّ طَمَعَ أَنْ يَحْتَالَ لَهُ فَوْقَ قَرِيْبًا مِنْهُ وَ نَادَاهُ وَ قَالَ لَهُ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۳۶۵). اما در متن داستان‌های بیدپای پادشاه «اسب زین کرده برنشست و آنجا رفت که فنزه بود.» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۲۳) نشستن بر اسب هیچ چیز مثبتی را به پلات داستان اضافه نمی‌کند. نصرالله منشی پا را از این هم فراتر نهاده و به وصف اسب می‌پردازد: «پس بر نشست

بر باره‌ای که چون بشتابد چو آفتاب
از نهضتش طلوع کند صبح ظفر
چون فروگیری عنان از کوه پیش آرد حدیث
چون بجنابانی رکاب از باد پیش آرد خیر
(نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۲۸۶)

۲-۱۵- در متن عربی در باب پادشاه و فنزه، فنزه وقتی نسبت افراد مختلف را با خود، بیان می‌کند، چنین آمده است: «وَالْبَنَاتِ خُصَمَاءَ وَ الْأَقْرَابِ غُرَمَاءَ وَ يَعْدُ نَفْسَهُ فَرِيدًا» (ابن مقفع،

۱۹۹۴: ۳۶۶). محمد بن عبدالله بخاری متنی به این سادگی را، به ویژه در فقره آخر، چنین ویران کرده است: «و دختران را یاد به خصمی برآرد و دیده بر غرامت کشیدن خویشان گمارد و خود را به رنج تنهایی سپارد» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۲۴). اما نصرالله منشی به خوبی از عهده ترجمه برآمده است: «... و اقربا را در رتبت غریمان و دختر را در موازنه خصمان دانند، و پسر را برای بقای ذکر خواهند و در نفس و ذات خویشان را یکتا شناسند و در عزت آن کس را شرکت ندهند» (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۲۸۸).

۱۶-۲- در متن عربی، در باب «پادشاه و فزّه»، از زبان فزّه آمده است: «فَالألسُنُ لَا تَصَدِّقُ فِي خَبَرِهَا عَنِ القُلُوبِ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۳۶۶) این فقره در متن داستان‌های بیدپای برعکس و بد ترجمه شده است: «زبان هر خبری که از دل باز دهد راست گوید» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۴۴).

۱۷-۲- در باب «پادشاه و برهمنان» در متن عربی ابن مقفع و داستان‌های بیدپای، پادشاه هشت خواب می‌بیند. در متن نصرالله منشی، هفت خواب می‌بیند (خواب ششم متن عربی و تعبیر آن، در ترجمه نصرالله منشی حذف شده است) اگرچه در داستان‌های بیدپای به -صراحت آمده است که پادشاه هشت خواب دیده است: «و هشت خواب بدیدم» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۵۳) اما عملاً فقط از شش خواب صحبت شده است. خواب سوم با تعبیرش، در داستان‌های بیدپای نیامده است و از آن مهم‌تر تعبیر خواب ششم متن عربی برای خواب پنجم داستان‌های بیدپای آمده است. یعنی تعبیر خواب پنجم و اصل خواب ششم در متن داستان‌های بیدپای وجود ندارد. (خواب پنجم و تعبیر خواب ششم وجود دارد) پس عملاً دو خواب در داستان‌های بیدپای وجود ندارد و فقط از شش خواب و تعبیر آن‌ها صحبت شده است. احتمال این که این دو قسمت در متن داستان‌های بیدپای وجود داشته، اما در یک سطر یا بیش تر بوده و حذف شده، فراوان است. به این معنی که یک بار خواب سوم و تعبیر آن حذف شده و بار دیگر؛ تعبیر خواب پنجم و اصل خواب ششم حذف شده و تعبیر خواب ششم برای خواب پنجم باقی مانده باشد.

در متن عربی خواب‌های ۵ و ۶ و تعبیر آن‌ها چنین آمده است: «وَأَمَّا مِنْ غَسَلِكَ جِسْمَكَ بِالمَاءِ: فَإِنَّهُ يَأْتِيكَ مِنْ مَلِكٍ رَهْزِينَ مَنْ يَقُومُ بَيْنَ يَدَيْكَ بِسَلْبِ كَتَانٍ مِنْ لِبَاسِ المَلُوكِ. و اما ما رأيتَ مِنْ أُنْكَ عَلَى جَبَلٍ أبيضَ: فَإِنَّكَ يَأْتِيكَ مَلِكٌ كِيدُورٍ مَنْ يَقُومُ بَيْنَ

يَدِيكَ بَغِيلَ اَبِيضَ لَا تَلْحَقُهُ الْخَيْلُ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۴۰۱). اما در متن محمد بن عبدالله بخاری این دو، چنین در هم ادغام شده و جواب اولی و سؤال دومی حذف شده است: «و اما آنچه دیدی که تن خود به آب پاکیزه بشستی، رسولی بود که از پادشاه زر می بیاید و پیلی سپید بیاورد چنان که دل تو به آن خرم گردد» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۵۴). چنان که پیداست، جواب سؤال پنج و سؤال شش حذف شده و جواب سؤال شش با سؤال پنج ادغام شده است که کاملاً بی ربط می نماید. به طور کلی در تحریرهای مختلف کلیده، به ویژه نسخه های مختلف عربی آشفته گی فراوانی در تعداد و تعبیر خواب ها و اسامی مندرج در آنها وجود دارد.

البته با توجه به متن موجود *داستان های بید پای* که نسخه ای معیوب است و افتادگی های فراوانی دارد، به احتمال زیاد هر هشت خواب با تعبیر آن در اصل داستان های بید پای وجود داشته، اما در دست نوشته ها به هر دلیلی حذف شده، و گرنه بعید است که مترجم صریحاً بگوید: هشت خواب بدیدم، اما در ادامه فقط به ذکر شش خواب اکتفا کند.

افتادگی های کتاب *داستان های بید پای* گاهی در متن کتاب به صورت نقطه چین مشخص شده و در بعضی از موارد به تصریح استاد خانلری و محمد روشن تا چندین صفحه از متن افتاده است (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۹۴) و در بعضی از موارد مصححان دانشمند مجبور شده اند مطابق متن عربی سطوری را ترجمه کنند و بر متن بیفزایند تا حکایت ابتر و ناقص نماند (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۷۳).

۲-۱۸- در متن عربی، حکایت مردی که یک جفت مرغ می خرد، اسم آن مرغ، هدهد آمده است. «فَأْتَيْتُ السُّوقَ فَوَجَدْتُ مَعَ رَجُلٍ مِنَ الصَّيَّادِينَ زَوْجَ هُدُودٍ» (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۴۴۰)، اما در متن داستان های بید پای «پونپه» آمده است. «صیادی دیدم جفتی پونپه به دست گرفته» (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۷۹).

۲-۱۹- در متن عربی بعد از پایان باب «شاهزاده و یاران او»، باب دیگری تحت عنوان «کبوتر و روباه بوتیمار» آمده است و در پایان این باب است که دبشلیم ساکت می شود و تقاضای حکایت جدید نمی کند (ابن مقفع، ۱۹۹۴: ۴۴۸). اما در داستان های بید پای، در پایان همین «شاهزاده و یاران او»، دبشلیم ملک خاموش می شود و تقاضای حکایتی دیگر نمی کند (البخاری، ۱۳۶۱: ۲۷۹). در متن نصرالله منشی نیز رسماً پایان باب «شاهزاده و یاران

او»، پایان کتاب اعلام می‌شود که دیگر رای از برهن نمی‌خواهد داستان دیگری را شروع کند. (نصرالله منشی، ۱۳۷۱: ۴۱۷)

این مطلب که در بعضی از موارد، متن نصرالله منشی و بخاری به هم شباهت کامل دارند، در حالی که آن مطلب یا موضوع در متن عربی وجود ندارد، موضوعی اساسی است. یا باید بپذیریم که برخلاف نظر بزرگان، این دو نویسنده از کار هم خبر داشته و یکی از دیگری متأثر شده، یا نسخه‌ای از متن ابن مقفع در اختیار نویسندگان مذکور بوده، که با متن فعلی، تفاوت‌های اساسی داشته و از بین رفته است.

۳ - نتیجه گیری

از مقایسه این دو تحریر (متن عربی ابن مقفع و متن داستان‌های بیدپای) و یاری گرفتن از سه تحریر دیگر این کتاب؛ یعنی متن نصرالله منشی که از روی متن عربی ترجمه شده، پنج‌کیانه و پنجه‌تتره که متن‌های مورد استفاده بروزیه طیب بوده، این نتیجه به دست می‌آید: گاهی اضافاتی از قبیل حکایت یا باب و ضرب‌المثلی در یکی وجود دارد و در دیگری نیست - البته ممکن است که در اصل داستان‌های بیدپای این حکایات وجود داشته باشد - اما در دست‌نوشته‌ها به هر دلیلی حذف شده باشد. یا این که اسامی حیوانات و اماکن و... در ترجمه بخاری تغییر یافته‌اند. این موارد گاهی ناشی از اشتباه و سهو مصححان داستان‌های بیدپای بوده، مانند موارد شماره ۱، ۱۲ و ۱۷ و گاهی نتیجه تصحیفی است که در متن عربی وجود داشته، مانند موارد شماره ۲، ۷ و ۱۹ که امری طبیعی بوده است و گاهی نیز حاصل لغزش قلم محمدبن عبدالله بخاری بوده است. مانند: موارد شماره ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، ۱۰، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶ و ۱۸ که با کمی دقت از جانب او می‌توانست این اشتباهات مرتفع شود. از بررسی و تطبیق نسخه‌های عربی کللیه و دمنه با ترجمه‌های فارسی (ترجمه نصرالله و عبدالله البخاری) همچنین ترجمه‌های فارسی پنجه‌تتره و پنج‌کیانه می‌توان به راحتی به دخل و تصرف‌های مترجمان و عدم امانت‌داری مصححان و نسّاخان پی‌برد. از این مهم‌تر نمی‌توان به قاطعیت اظهار نظر کرد که کدام نسخه یا تصحیح عربی، اساس ترجمه عبدالله البخاری یا نصرالله منشی بوده است. زیرا در برخی نمونه‌ها اشتراکاتی بین یکی از نسخ عربی با هر دو متن فارسی و یا یکی از آن‌ها وجود دارد و در برخی موارد با

همان نسخه اختلاف فاحش دارند و به نسخه‌ای دیگر شبیه‌اند و در برخی موارد دو نسخه فارسی نیز با هم اختلاف اساسی دارند.

فهرست منابع

الف) کتاب‌ها

۱. ابن مقفع، محمدبن عبدالله. (۱۳۶۰). **کلیلهدومنه**. به تصحیح عبدالوهاب عزام. چاپ اول. مصر.
۲. ابن مقفع، محمدبن عبدالله. (۱۹۲۲ م). **کلیلهدومنه**. به تصحیح الاب لوئیس شیخو الیسوعی. چاپ اول. بیروت: الآباء الیسوعین.
۳. ابن مقفع، محمدبن عبدالله. (۱۹۲۷). **کلیلهدومنه**. به تصحیح مصطفی لطفی المنفلوتی. چاپ اول. بیروت.
۴. ابن مقفع، محمدبن عبدالله. (۱۹۹۴). **کلیلهدومنه**. به تصحیح محمدحسن نائل المرصفی. چاپ اول. مکتبه لبنان: ناشرون بیروت.
۵. ابن مقفع، محمدبن عبدالله. (بی تا). **کلیلهدومنه**. به تصحیح عمرابونصر. چاپ اول. بیروت: دارالقلم.
۶. البخاری، محمدبن عبدالله. (۱۳۶۱). **داستان‌های بیدپای**. به تصحیح پرویز خانلری و محمد روشن. چاپ اول. تهران: خوارزمی.
۷. **پنجه تئورا**. (۱۳۸۵). به کوشش ایندو شیکهر. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
۸. خاقانی شروانی، افضل‌الدین. (۱۳۶۸). **دیوان خاقانی**. به تصحیح ضیاء‌الدین سجادی. چاپ دوم. تهران: زوار.
۹. خالقدادهاشمی عباسی، مصطفی. (۱۳۶۳). **پنجاکیانه**. به تصحیح جلالی نائینی، عابدی؛ تاراچند. چاپ اول. تهران: اقبال.
۱۰. دوبلوا، فرانسوا. (۱۳۸۲). **بوزویه طیب و منشأ کلیلهدومنه**. ترجمه صادق سجادی. چاپ اول. تهران: طهری.
۱۱. السامرائی، ابراهیم. (۱۳۷۶). **زبان‌شناسی تطبیقی**. ترجمه سیدحسن سیدی. چاپ اول. سبزوار: انتشارات دانشگاه تربیت معلم سبزوار.

۱۲. غنیمی هلال، محمد. (۱۳۷۳). **ادبیات تطبیقی**. ترجمه سیدمرتضی آیت‌الله‌زاده شیرازی. چاپ اول. تهران: امیر کبیر.
۱۳. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۸). **گزارش دشواری‌های دیوان خاقانی**. چاپ دوم. تهران: مرکز.
۱۴. گویارد، ماریوس فرانسوا. (۱۹۵۶). **الأدب المقارن**. ترجمه محمد غلاب. چاپ اول. قاهره: لجنه البیان العربی.
۱۵. محجوب، محمدجعفر. (۱۳۴۹). **درباره کلیله و دمنه**. چاپ دوم. تهران: خوارزمی.
۱۶. **مهابارت**. (۱۳۸۰). ترجمه غیاث‌الدین علی‌بن عبداللطیف قزوینی. چاپ اول. تهران: طهوری.
۱۷. ندا، طه. (۱۳۸۰). **ادبیات تطبیقی**. ترجمه زهرا خسروی. چاپ اول. تهران: فرزانه.
۱۸. نصرالله منشی، ابوالمعالی. (۱۳۸۰). **کلیله و دمنه**. به تصحیح عبدالعظیم قریب. به کوشش منوچهر دانش‌پژوه. چاپ سوم. تهران: هیرمند.
۱۹. نصرالله منشی، ابوالمعالی. (۱۳۷۱). **کلیله و دمنه**. به تصحیح مجتبی مینوی. چاپ دهم. تهران: امیر کبیر.

ب) مقاله‌ها

۱. حیدری، علی. (۱۳۸۶ و ۱۳۸۷). «بررسی بعضی اختلافات کلیله و دمنه نصرالله منشی با ترجمه عربی ابن مقفع و داستان‌های بیدپای و پنجاکیانه». *نشریه علمی - پژوهشی علوم انسانی الزهراء*. دوره ۱۷. شماره ۶۷ و ۶۸. صص ۴۵-۶۱.
۲. حیدری، علی. (۱۳۹۲). «سیر تدریجی باب شیر و شغال از مهابهاراتا تا عیار دانش». *مجموعه مقالات هفتمین همایش پژوهش‌های زبان و ادبیات فارسی*. صص ۵۹۶-۶۰۵.
۳. صدقی، حسین و همکاران. (۱۳۹۲). «تطبیق کلی ابواب سه ترجمه کلیله و دمنه و تحلیل منشأ و موضوعات ابواب آن». *کاوش‌نامه تطبیقی دانشگاه رازی کرمانشاه*. سال سوم. شماره ۱۲. صص ۳۹-۶۴.